

FORDÍTÓK ÉS ÁTÍRÓK

*Egy Rákóczi-legenda kialakítása és
filológiai kalandjai*

Él a köztudatban egy legenda Vas István Rákóczi-képéről és azt az utókorra hagyományozó fordításáról.¹ Csak-hogy ez a legenda Vas saját alkotása, amely sok szempontból érdekes tanulságokat ígér, ha alávetjük a filológia próbájának. A kísérlet megtörtént, de eredményei mindmáig ismeretlenek nemcsak a nagyközönség, hanem – a kuruc kor történései kivételével – a szakma előtt is.

Vas István nem új fordítást készített, hanem saját szempontjai szerint variálta a már magyarul meglévő szövegeket. Mivel 1945 után Rákóczi hamar a haladó hagyományok közé került, a költő jobbnak látta, ha ezt saját Rákóczi-felfogásába ágyazva tálalja, és sebtében kialakította később nagy sikerre ítélt Rákóczi-képét. Sok, főleg önéletrajzi írásában fejtegette, milyen nagy élményt jelentett neki a Rákóczi-emlékirat. Ízelítőül az első kiadás bevezetőjéből idézem a nagy ívű felütést: „Hogy demokráciánknak már kezdeti hónapjaiban Marx és Lenin képe mellett ott láthattuk a magyar szem számára meghitt, fürtös Rákóczi-fejet is, nem propaganda volt, nemcsak külső jelkép, hanem bátor és átfogó örökségvállalás. Felismerése és ünneplése annak, hogy Rákóczi piros zászlóit jobbágyok bontották ki először s hogy a parasztság Dózsa György óta az ő mozgalmában jutott először méltó szerephez. Ez az új kiadás elsősorban ezt a folytatást és összefüggést, múltunknak a nép számára való kisajátítását, helyesebben visszahódítását szolgálja.”² A továbbiakban hosszan ismerteti a szabadságharc haladó, osztályharcos tartalmait, mielőtt rátérne arra, hogy a fordítás során elsősorban a szöveg „mélységes és gyökeres” romantikája vonzotta.

A „mélységesen romantikusnak”³ érzett szöveget nem ismerte alaposan a tanulmány írója és az ún. fordítás készítője, ami a szövegek összevetésével egyértelműen bizonyítható. Ideje lenne végre pontos fordításban közölni a szöveget, amely valójában a lehető legtávolabb áll mindenféle romantikától.

A történészek már régen tudják, hogy Vas István nem fordította le az emlékiratot, mint erről rögtön értesültem, amint kapcsolatba kerültem a kritikai kiadás munkálataival. Állástalan pályakezdőként sikerült, Köpeczi Béla

közbenjárására, a hetvenes évek elején megkapnom a francia források kollacionálásának feladatát, a későbbiekben pedig az Archivum Rákócianum (AR) új sorozatának sajtó alá rendezőjeként, közlőként ismerkedtem meg az egész témakörrel.⁴ Mint Rákóczi francia kéziratának és kiadott szövegeinek sajtó alá rendezője, a stáb legifjabb és teljesen névtelen tagja, csak közvetve, de igen keserű tapasztalatokat szereztem Vas István fordítói moráljáról és magatartásáról.

Az AR eredeti folyama Thaly Kálmán kezdeményezésére, a XIX. században indult el, és 1935-ben szakadt meg. A XX. században Köpeczi Béla, „korunk Thalyja” szorgalmazta, hogy új folyamat indítsanak, ezúttal az ún. irodalmi művek közreadására. Köpeczi az 1970-es években igen komoly hatalmi pozíciókat töltött be, volt kulturális miniszter és az MTA főtítkára (sőt egy időben egyszerre főtítkára és főtítkárhelyettese is), az Akadémiai Kiadó így annak rendje-módja szerint belevágott az új (III.) sorozatba. A nyolcvanas években azután már a Balassi Kiadó adta ki állami támogatással az elkészült köteteket, előbb az Akadémiaival közösen, majd önállóan. Végül a latin nyelvű *Vallo-más (Confessio peccatoris)* kivételével

1 ■ *II. Rákóczi Ferenc Emlékirata* (Saint-Simon emlékirat-részletével és Thaly Kálmán jegyzeteivel), fordította és a bevezető tanulmányt írta Vas István. Révai, Bp., 1948.

2 ■ *Uo.* 8–9. old.

3 ■ *Uo.* 13. old.

4 ■ Archivum Rákócianum, series III, Scriptorum: *Mémoires du prince François II Rákóczi sur la guerre de Hongrie / II. Rákóczi Ferenc Emlékiratai a magyarországi háborúról*. Akadémiai, Bp., 1978. (kétnyelvű kritikai kiadás); további kötetek: *Testament politique et moral du prince François II Rákóczi / II. Rákóczi Ferenc Politikai és erkölcsi végrendelete*. Akadémiai, Bp., 1984; *Aspirationes principis christiani / Aspirations du prince François II Rákóczi / II. Rákóczi Ferenc: Fohászok*. Akadémiai–Balassi, Bp., 1994.; *Meditationes principis Fr. II Rákóczi – Méditations du prince François II Rákóczi / II. Rákóczi Ferenc Meditációi*. Balassi, Bp., 1997.

minden, irodalmi kategóriába sorolt mű megjelent ebben az új folyamban, amelynek szerkesztésében a Rákóczi-kor minden akkori történész szakértője aktívan részt vett.

A munka során szembesültem a magyar szöveg hibáival és torzításai-val. Senkiházi pályakezdőként persze nem kerülhettem közvetlen kapcsolatba a költővel, velem az új Rákóczi-sorozat történész főszerkesztői tartották a kapcsolatot, elsősorban Köpeczi Béla, aki több eséllyel vette fel a küzdelmet az emlékirat hitelesebb magyar szövege érdekében. Mégsem tudta végrehajtani a legszükségesebb módosításokat sem. Szerintem eleve nem a Vas-szöveggel kellett volna dolgozni, hanem lefordíttatni a legjobbnak bizonyuló szövegforrást, a hágai kiadást. Köpeczivel és a többi történész szakértővel, illetve lektorral, elsősorban Benda Kálmánnal és R. Várkonyi Ágnessel osztottam meg azt a felismerésemet, hogy a magyar szöveg teljesen hiteltelen, hiányos, sőt hemzseg a tévedésektől. A főszerkesztők persze korábbról már nagy vonalakban tudták ezt, de a kritikai kiadás kiváló alkalmat kínált arra, hogy egy javított változatot lehessen előállítani, ezért részletes lektori jelentésekben rögzítették általános és konkrét kifogásaikat. Nekem csak a francia kritikai szöveg megállapításába és közlésébe volt beleszólásom, de némi döbbenettel folyamatosan hallottam, hogy a költő a legindokoltabb javításokat sem hajlandó elfogadni és átvezetni. Ebből elég hamar azt a megállapítást szűrtem le, hogy semmi értelme a nyílt háborúnak, amelyet eleve vesztesre ítélt a „fordító” konok ellenállása. A hiányokat pótolni és a szarvashibákat kijavítani csak titokban (Vas István álnéven) lehet a kritikai kiadásban. Ez megtörtént, de ettől még ez a változat sem lett sem hiteles, sem szép.

Emlékeim szerint történészi szempontból Benda Kálmán bírálta meg legalaposabban a „vasművet” lektori jelentésében, amelynek egyes részeit megőriztem. Mielőtt a saját kifogásaim ismertetésébe belevágnék, szeretném az ő igen értékes megjegyzéseit és véleményeit legalább részleteiben közölni. Próbálkoztam a többi szakértői jelentés felkutatásával, de ma már szinte lehetetlen elővarázsolni őket, mert sem a kiadók nem őrzik meg a

lektori jelentéseket, sem a lektorok nem szokták archiválni néha igazi tanulmánnyal felérő munkáikat. Csak az általam gondosan őriztetett egyetlen lektori jelentésre, emlékeimre és saját munkámra tudok hagyatkozni.

BENDA KÁLMÁN SZAKÉRTŐI JELENTÉSE (1978)

Benda jelentésének a fordítás történetével és értékelésével foglalkozó részében a Vas-műnek a kritikai kiadásához készült, időközben elveszett, gépelt változatára utal, de a jelzett szövegrészeket vissza lehet keresni bármelyik kiadásból, legkönnyebben az elsőből. Előbb áttekinti a korábbi magyar fordításokat, amelyek szerinte is gyakorlatilag mind az L. Gy.⁵ monogrammal jelzett első változatot módosították. Azután rátér a XX. századi „új” fordításra. Némi felszínességgel azt állítja, hogy Vas meg sem említette elődei munkáját, amiből annyi igaz, hogy csupán Thalyt nevesítette, akit viszont lelkesen dicsért bevezető tanulmányában. Ez is valószínűsíti Benda feltevését, amely szerint Vas a Thaly-féle változatot ismerte és használta. Vas és a magyar olvasók balszerencséjére, a Thaly-féle változat sem hiteles sem nyelvi, sem történeti szempögből. Benda Kálmán leszögezi, hogy – a költő ismételt állításával ellentétben – 1861 óta nem készült új fordítás:

Ezzel szemben ő [Vas I.] is L. Gy-t variálta. Ilyen mélyre persze nem nyúlt vissza, megelégedett Thaly-módosította fordításával, amelynek ódon nyelvezetét ismét modernné tette. Távol legyen tőlem azt állítani, hogy Vas István nem használta eközben az eredeti francia szöveget. Néhány, a korábbi fordításokból kimaradt szó betoldása, egyes kifejezések pontosítása tanúsítja, hogy látta a francia eredetit. Fordítása mégsem önálló és új alkotás, hanem csak modernizálása a Thaly-féle kiadásnak. Megtartotta annak bekezdés-beosztását (már itt szeretném hangsúlyozni, hogy ennek az eredetitől eltérő beosztásnak nincs létjogosultsága), megtartotta annak kifejezéseit, fordulatait, annyira, hogy ez nem is önálló fordítás. Vas István fordításának kitűnő részletei vannak

Nem egy helyen eleven, pergő, kifejező nyelve és stílusa szinte tűzbe hozza olvasót, azt mondhatjuk, hogy a fordítás ezeken a helyeken azonos értékű az eredetivel. Ugyanakkor a fordításban számos pongyolással találkozunk. Elődjének tévedéseit nemcsak átveszi, hanem módosítások során még újabbak[kal] is megtétezi, arról nem is szólva, hogy annyira gondatlan, hogy még az is előfordul, hogy mondatok kimaradnak. A hibák jelentős százaléka azonban abból [fakad], hogy Vas István teljesen járatlan az adott korban, az adott történelmi helyzetben és – félve kockáztatom meg – még az adott korszak magyar nyelvében is.

Tudomásom szerint Vas István fordításának, amely már korábban nyomtatásban is megjelent, és most csak a legkirívóbb hibákat javították benne, egy vonatkozásban volt átfogó lektora: katonai szempontból. Perjés Géza megjegyzései alapján valóban egy sor helyen pontosabbá váltak a katonai kifejezések, ugyanakkor doktrinerebbé is. Perjés a mai terminológiát vitte be egy 18. század eleji emlékiratba, ráadásul egy olyan emlékiratba, amelyik elsősorban politikai jellegű és nem katonai, és ez sok esetben erőltetettséget hozott az amúgy olvasmányos emlékiratba. Lépten-nyomon hadmozdulatról, hadoszlopról olvashatunk, ugyanakkor Eger vára, amelyet immár fél évezrede magyarul így neveznek, egri erődde lesz, ahogy Kál-ló város és Szatmár vára is erődítmény nevet kapnak. Lehet, hogy egyiket sem illeti meg a vár név, sajnos azonban magyarul ilyen pontatlanul így nevezik őket, és valósággal nevetséges, hogy itt erődde lépnek elő, vagy fokoztatnak le. De vannak még ennél is furcsább dolgok. A 46. lapon a szolnoki erődről ezt olvashatjuk: „a város felé volt egy harminc katona által őrzött félholdjuk.” A korábbi fordításban ez volt: félhold alakú sánc. Szerintem a megelőző kifejezés minden szempontból jobb volt. A 78. lapon ezt olvassuk: „Eger vára régi erődítmény volt, a szőlők felé szarvművel.” A 164. lapon ugyancsak ezt olvassuk, hogy a vár két szarvműből állt. Mondanom sem kell, hogy ezt a kiejthetetlen, vagy szinte kiejthetetlen katonai műszót alig valaki ismeri és sokkal képletesebb volt a korábbi, még L. GY-től származó

kifejezés, amely kiszögellő védművekről beszélt. A 88. lapon ezt olvassuk: „...kisarkalló négyszögű köpenyeket helyettesítették a bástyákat.” Lehet, hogy ez is terminus technicus, mindenesetre elgondolkoztató, hogy bástyák helyett katonaköpenyeket raktak ki. A korábbi fordításban kisarkalló négyszögekről olvashattunk.

Perjés tehát egy doktriner katonai nyelvet állapított meg, s egy sereg jó kifejezést módosított. Ugyanakkor nem javított más, katonailag pontatlan és értelmileg teljesen félrevezető fordításbeli kifejezéseket. Így nem javította a 180. lapon azt a kifejezést, hogy aknát ásni, mert hiszen aknát telepíteni modern kifejezés, abban az időben az aknaásás a vár alá benyúló föld alatti folyosó megépítését jelentette, amibe a robbanóanyagot beletették. De nem javított olyan teljes értelmetlenségeket sem, mint a 46. lapon: „elsáncolt ütegben felállított ágyuk.” Lévén az üteg bizonyos számú ágyú együttese, itt nyilván ütegállásról van szó. Nem javítja Perjés a 47. lapon, hogy Forgách nem tábornok, hanem tábornagy volt, ahogy a francia szöveg helyesen mondja. A példákat még sorolhatnánk, a lényeg az, hogy a katonai szakértő munkája bizonyos vonatkozásban kétségesnek mondható.

Egy további általános megjegyzésem, hogy a fordítás csak részben volt tekintettel a francia szövegben tett betoldásokra. Vannak esetek, amikor utólag a magyar fordításban is betoldották ezeknek a beemelt részeknek a magyarítását, egy sor esetben azonban ez nem történt meg. L. pl. a francia szöveg 11. lapján és a magyar szöveg 8. lapján.

Vannak egyes kifejezések, amelyeket a magyar szöveg következetesen rosszul használ. Ezek közé tartozik mindenekelőtt az osztrák szó. Amikor Rákóczi Ausztriát vagy ausztriaiakat írt, legkevésbé sem gondolt arra, amit ma az osztrák fogalom fejez ki. Értelemről függően ezen vagy a Habsburg udvart, vagy az udvarhoz tartozókat, vagy az udvar érdekeit képviselőket kell érteni, esetenként még Bécsnek is fordíthatjuk, de osztráknak soha. – Helytelen, amikor következetesen szabadságaink formában adja vissza a francia libertés kifejezést, amelyeket magyarul csak szabadságjogaink-

nak lehet fordítani. – Következtesen visszatérő hiba, hogy a citoyen szót mindig polgárnak fordítja, ami teljes zűrzavart idéz elő, mert ez a jelentés a franciában is későbbi, elsősorban azonban ma is állampolgár értelemben. Itt arról olvashatunk, hogy kifejezetten főnemesi generálisok polgárnak tituláltatnak, Rákóczi magáról azt mondja, hogy ő polgár stb. A helyes fordítás az esetek többségében a méltóságot viselő közemberrel szemben a magánember[t], a magánférfit jelent. (Azaz Rákóczi is azt akarta kifejezni, hogy bizonyos alkalmakkor nem mint fejedelem, hanem mint magánember jelent meg.) – Legkeresztényebb király helyett helyesen legkeresztényebb király.

Egy ugyancsak általános jellegű hiba a magyar és külföldi vezetéknevek összevissza írása... Problematikus azoknak a külföldi helyneveknek az írása, amelyeknek van magyar megfelelőjük...⁶

A fenti két részt nem közlöm teljesen, mivel Benda Kálmán javításait, Vas tudta nélkül, közös megegyezéssel átvezettük a kritikai kiadás szövegébe.

Végezetül az általánosságok közt Vas Istvánnak egy stílárús jellegzetességét említeném még meg, amelyik zavarólag hat, sőt értelmetlenségekre vezet. Vas István nem szereti a szavakhoz kapcsolt igekötőket és azokat nagyon gyakran elhagyja. Így halmozásról beszél, amikor felhalmozásról van szó. Túlzásról, amikor valamit eltúloznak. Ismerésről, amikor megismerésről van szó. Azt írja, hogy tesz, mikor az illető valamit letesz. És értéktelenedést említ, pedig elértektelenedésről beszél a szöveg. Ezeket is ellenőrzendőnek és javítandónak tartom, mert értelmi félreértésekre vezet.

Természetesen nem volt sem időm, sem energiám arra, hogy az Emlékirat egészét egybevessem az eredeti francia szöveggel. De főként a fordítás első részét számos helyen összevettem, és később is sűrűn bele-belenéztem a franciába, amit a kézirat végig tett megjegyzéseim tanúsítanak. Ez a kontrollszerkesztési munka meggyőző arról, hogy a fordítás mostani formájában nem mondható az eredeti-

vel azonos értékűnek, pontatlanságok, pongyolaságok és értelmi félreértések és magyartalanságok vannak benne olyan mértékben, hogy azt csak egy lelkiismeretes, a fordítás egészére kiterjedő kontrollszerkesztés küszöbölheti ki. Tudom, hogy megállapításom súlyos, éppen ezért az alábbiakban ezt részletesen igazolni kívánom. Helykimelés céljából csupán a jelenlegi magyar szöveget és annak szerintem való módosított, helyes alakját közlöm, a francia eredetinek bárki utánanézhethet. Megjegyzéseimben a gépelt magyar fordítás lapszámaira hivatkozom.

1. lap: „Ezért örültem tekinteném, ha eltitkolnám előttem” – szerintem: és ezért örülségnek tartanám eltitkolni előtted. – Csak a vágy, amit tőled kaptam, tanúságot tenni az Igazság mellett, csak az győzött meg arról, hogy szándékomnak is ez a forrása. „Egyetlen vágyam, amit tőled kaptam, az ugyanis, hogy tanúságot tegyek az igazság mellett, arról győzött meg, hogy maga a szándék is tőled ered.” „A mohó vágyakozás műve” – A bűnös vágyakozás műve volt. „...felidézni szennyeimet és azokat a cselekedeteket...” – felidézni szenny gondolataimat és azokat a cselekedeteimet. – „Nem vezette más alapelv” – nem vezette más eszmény.

2. lap: „Megvetem az emberek ítéletét, mert teneked kell beszélnem” – Nem törődöm veled, hogyan vélekednek az emberek, mert neked kell számot adnom...

3. lap: az első bekezdés végén egy mondat hiányzik: „És minthogy a történelem lényege abból áll, a lehető legegyszerűbben részletezem majd, hogy kiderüljön, melyek voltak sötét tudatlanságom és melyek a Te isteni világosságod művei.” – „A szellem és az emberi előrelátás hány leleményét találja majd az utókor külföldi alkudozásaimban... ha nem vizsgálja figyelemmel a kor körülményeit és mindazoknak a fejedelmeknek és udvaroknak a szellemét, amelyekkel tárgyalni kellett.” Mily kevés leleményességet és emberi előrelátást talál

majd az utókor a külfölddel folytatott alkudozásaimban... ha nem veszi figyelembe az időket, a körülményeket, és azoknak a fejedelmeknek és udvaroknak szellemét, amelyekkel tárgyalni kellett.

A 13–17. oldalon Benda tovább sorolja részletes javításait. Sajnos a 17. oldal alján megszakad az általam megőrzött gépirat, épp annál a megjegyzésnél, amely az Atya–apa problémát tárgyalja, ezt újra idézem:

12/a: Boldogabbnak tartom. „Te gyöngéd apa vagy, én pedig tékozló fiú – „Te szerető atya vagy... (L. GY. és Thaly még helyesen fordították, mert tudták, hogy a magyarban az Isten atya és nem apa, és hogy az, aki vasvesszővel fenýíti meg a fiát, nem gyöngéd, hanem szerető atya. Emlékezetem kihagyásait, melyeket helyesíteni lehet majd a levéltári lajstromokból.” – Emlékezeteim tévedéseit, amelyeket ki lehet majd igazítani a jegyzőkönyvekből, oklevelekből, levelekből és azoknak a jelentéseiből, akik alattam szolgáltak. (Így írta L. GY. és Thaly is, nem tudom, miért kellett értelmetlenül torzítani.)

KOVÁCSolt VAS

Ennyi idézet már jó képet ad Benda Kálmán rendkívül pontos és hozzáértő munkájáról. Szeretnék azonban néhány saját észrevételrel hozzáfűzni, ugyanis Benda Kálmán szintén olyan fogalmakkal dolgozik, amelyeket véleményem szerint fontos pontosabban definiálni. Valójában minden általa használt fogalom kétesnek bizonyul a filológiai összevetések során. Mindenki hivatkozik a francia eredetire és nyelvi színvonalára mint mércére, holott a hágai kiadás szövege nem autográf kéziratban maradt fenn, és franciasága enyhén szólva sok kívánnivalót hagy maga után. Alapjában véve az a furcsa helyzet állt elő, hogy Rákóczi három nyelven írt, de egyikén sem törekedett hibátlan nyelvi formákra és szép stílusra. Ez összefügg puritán jellemével és janzenista művészetszemléletével, amire a későbbiekben röviden még kitérek. Itt csak a lényeg fogalom össze gyakorlati (szövegkiadói) szempont-

5 ■ L. GY. szerintem Lakatos György, akire a Rákóczi-kor történései eddig nem gondoltak mint lehetséges első fordító, de én Szinnyi adatai alapján kísérletet teszek erre.

6 ■ Benda Kálmán kézírata, 9–12. old.

ból: egyrészt a megmaradt kéziratok közül az a legjobb, amelyet egy ismeretlen francia lektor-másoló alaposan átírt, és amelyet jelenleg is Párizsban őriznek. Mivel Rákóczi esetében a hitelesség és a szép francia stílus (sőt nyelvezet) ellentétes fogalmak, amelyek szinte kizárják egymást, nekem a francia kritikai szöveget összeállítva nagy mazochizmussal vissza kellett térnem a viszonylag leghitelesebb, de nyelvilag rosszabb változathoz, az 1739-es hágai kiadás⁷ szövegéhez. Ezt a szövegvariánsát Rákóczi nagy valószínűséggel látta és átnézte, mert erről tanúskodnak a viszonylag (bár nagyon viszonylagosan!) jobb helyesírására kijavított személy- és helynevek. Rákóczi francia titkárai, akik közül César de Saussure a legismertebb, jól tudhattak franciául, bár ezt Saussure például nem merte a fejedelemmel szemben érvényesíteni,⁸ de a magyar történelmi és földrajzi viszonyokat, neveket és helységeket egyáltalán nem ismerték. Az ő másolataikban ezért kerültek bele a szövegbe (és legtöbbször benne is maradtak) olyan, magyar szemnek képtelen tulajdonnevek, mint a Daranyos patak (rivière d'Aragnos), Dugocza vármegye (comitat d'Ugocza), Ilarosche (a Maros, azaz Maroch folyó neve félreolvasva) vagy a Matraqui (Mátra, qui...). Csak a magyar viszonyokat nem ismerő másoló alkothatott egy Urbanselder alakot Urban Celder (Czelder Orbán) nevéből. Ebből a szempontból a párizsi másolat a legmulatságosabb. Szerzője – abból ítélve, ahogyan összevissza torzította az összes nevet – sohasem járhatott magyar földön, viszont a nyelvtani hibákat mindenütt átírta jóra.⁹ Tehát nem tárgyalható az emlékirat franciasága és hitelessége a janzenista művészetszemlélet ismerete nélkül, és a fordításnál is tekintetbe kell(enne) venni, hogy Rákóczi a bujdosás francia éveiben (1711–1717), amikor a kézirat nagy része készülhetett, tudatosan nem törekedett esztétikai érték létrehozására ún. irodalmi művei megalkotásakor. Sőt szerintem önkorlátozó módon írt, és erős öncenzúrát gyakorolt annak érdekében, hogy csak a bűnbánat és az isteni Örök Igazság szempontjai érvényesüljenek írásaiban, melyeket ne lehessen élvezettel olvasni.

JANZENISTA STÍLUSBAN FORDÍTANI

Ehhez még azt is hozzá kell tenni, amit én a francia nyelvű Rákóczi-művek kiadójaként állandóan tapasztaltam, és (sikertelenül) igyekeztem a szakmai és irodalmi köztudatban meghonosítani, hogy az emlékirat egyáltalán nem politikai vagy diplomáciai célzatú mű, hanem mélyen vallásos önéletrajz.¹⁰ Csak abban különbözik a latin nyelvű, az ágostoni modellt követő *Vallomástól*, amit egyöntetűen mindenki autobiográfiának tart, hogy benne Rákóczi nem mint magánember tart bűnbánatot, hanem mint hajdani hadvezér és közéleti személyiség. Véleményem szerint minden olyan megközelítés, amely politikai propagandairatnak tekinti Rákóczi emlékeit, tévúton jár, hiába értett ebben eddig egyet minden történész¹¹ Thaly óta. Meggyőződésem, és ezt igazolni igyekeztem több tanulmányban,¹² hogy az emlékező töredelmes, sőt túlzottan önvádoló hangja a domináns. Nyilvános bűnbánatot tart, tudomást sem véve ennek esetleges diplomáciai és politikai káráról. Talán szándékosan semmibe veszi az európai közvélemény szempontjait az emlékező megírása közben, mintegy feláldozva a politikát és a diplomáciai megfontolásokat itt, a földön az örök élet, az Örök Igazság érdekében!

Ez az értelmezés koncepcionális

7 ■ *Histoire des Révolutions de Hongrie...* a la Haye, chez Jean Néaulme, M.DCC.LXXXIX, kétféle formátumban: kétkötetes in 4° és hatkötetes in 12°, részletes leírását l. AR III/1. 453. old.

8 ■ Vagyis opportunista módon, nagy bölcsességgel, a nyilvánvaló nyelvi hibákat sem javította. Visszaemlékezésében (*Lettres d'un gentilhomme de Son Altesse Sérénissime le Prince François Rakoczy*, közölte Thaly, 1909. adatait l. kritikai kiadás, 461. old.) azt állítja, hogy ez azért nem javallt, mert a nagy emberek nem szeretik, ha hibán kapják őket...

9 ■ A hibák elemzését l. AR III/1. 455–461. old.

10 Vö. Ilona Kovács: Rákóczi, écrivain bilingue. *Cahiers de l'Institut Hongrois* (Paris), 1985. 1. szám, 59–72. old.; Se souvenir en français: trois cas de figure (Casanova, Goldoni et Rákóczi). In: uő: *Prisonnier de sa langue, libre dans sa langue*. Universitas, Bp., 2007. 158–172. old.; Le salut par l'écriture (L'activité littéraire de François II Rákóczi). *Studia Caroliensia*, V (2004), 3–4., 91–102. old.; magyar változata: Rákóczi mint író (Rákóczi janzenista irodalomfelfogása). In: Kalmár János (szerk.): *Európai szemmel. Tanulmányok Köpeczi Béla tiszteletére*. Universitas, Bp., 2007.

váltást jelent, mert ennek megfelelően másképpen kellene lefordítani a szöveget. Akárcsak a *Vallomásban*, az emlékiratban is csak ott élvezetes olvasmány a szöveg, ahol a felháborodás magával ragadja Rákóczit, és elfeledteti vele önkorlátozó szigorát, például a bécsújhelyi börtönből történt szökés elbeszélésekor. Így aztán csak helyenként, akarata ellenére sikerül sodró erejű szöveget létrehozni, például a magyarországi állapotokról szóló tablóban. Ennek megfelelően Vas szövegét egy feltételezhetően magas színvonalú, olvasmányos francia eredetihez hasonlítani nem jogos és nem is érdemes, mert ilyen soha nem létezett. Lényegében nyelvtanilag hibás, stilisztikailag pedig inkább száraz, ridegen tényközlő a francia eredeti, amelyet, ha olvastuk, semmiképpen nem lehet romantikusnak minősíteni. Egy ilyen szöveget át lehet írni, fel lehet javítani fordítás sürügyén vagy címén, de akkor a mű szerzőt vált, és történeti forrásértéke súlyosan csorbul. Így lett ebben az esetben Rákóczi *Emlékeiből* Vas-mű.

Bekezdésekre osztás és központozás tekintetében még rosszabb a helyzet, mert az annyira önkényes a XVIII. századi francia nyelvben, hogy a kritikai kiadásban az olvashatóság érdekében valamennyire a modern francia hagyományhoz közelítettük. Igaz, hogy a franciában ez sosem volt annyira túlszabályozva, mint a magyarban még ma is. A francia gyakorlat nagyobb teret enged a szerzői szándéknak és az olvasói önállóságnak, tehát szabadabb, mint akár a korabeli magyar, akár a jelenlegi akadémiai szabályozás.

LAKATOS ÉS VAS

Vas István stílusa és mondatritmusa gyakran szerepelt a vitákban, amikor a fordító minden szakértői érvvel szemben ragaszkodott a „saját” megoldásaihoz, azaz visszajavította rosszra a kifogásolt mondatokat. Legtöbbször a saját szövege sérthetetlen ritmusára hivatkozott. Ha valaki figyelmesen olvassa az L. GY. – Ráth Károly – Thaly Kálmán-változatokból sebtében megmodernizált Vas-szöveget, azt tapasztalja, hogy inkább rosszul szerkesztett mondatok, semmint

míves, kidolgozott ritmusra alapozott szövegrészek jellemzik. Az pedig, hogy történeti-nyelvi szempontból gyakran képtelenségekkel van tele, a „fordítót” nem érdekelte. A kimaradt részek bepótlását, a tárgyi tévedések javítását végül én végeztem el részben a lektorok útmutatása, részben a saját észrevételeim alapján. Vas István álnevének, az ő tudta nélkül. Mivel sem az én mondatritmusom, sem a sok helyről összeollózott magyar szöveg nem érdemel különös gondoskodást, továbbá tudjuk, hogy az ilyen öszvér formában születő javítások sosem eredményeznek szép szöveget, ideje lenne hiteles fordítást készíteni Rákócziinak a magyarországi háborúról szóló emlékirataiból.

A történészek egyöntetűen azt állítják, nem tudni, kit takar az L. GY. monogram. Én sem állítom, hogy megtaláltam az illetőt, de van egy jelöltem: Lakatos György filológus (1831, Eger – 1894, Kőszeg), aki Szinyei szerint egyházi pályára lépett, tehát tudott latinul, és bizonyíthatóan tudott franciául. Tanár volt, azután a kőszegi Foglár-intézet igazgatója, majd felnemeti plébános és alesperes, mielőtt betegsége miatt vissza nem vonult a közelettől. Ezután Ungváron, majd Kőszegen élt. A lexikonok több munkáját tartják számon: első, nyomtatásban megjelent műve Felix atya 1863. és 1864. évi nagybőjti értekezéseinek fordítása franciából. Valószínűleg útleírás vagy földrajzi mű *A vierwaldstatti tó Schweizban*. Ugyancsak franciából fordította a következő szöveget: *XVI. Lajos francia király templomi imája* (Eger, év nélkül), és részt vett Cantu Caesar egyik művének magyartításában.

Lakatos eléggé valószínű jelölt az emlékirat első magyar szövegének megalkotására. Közepes francia tudású, nem igazán jó magyar stílusú (nem szépiroői színvonalú) fordító-előd. Mivel jószerivel L. GY. fordította le egyedül a Rákóczi-szöveget, munkájának hibái messzemenő hatással voltak az „utódokra”. Francia nyelvi szempontú elemzésem során újabb hanyagságokra és pongyolaságokra bukkantam a Vas-műben.

Néhány általános megjegyzés: a *comitat* magyar fordítása nem *megye*, hanem *vármegye*, mert a *megve* a *dé-*

partement szó magyar megfelelője, és a XVIII. századi magyar állapotoknál modernebb, Franciaországban is csak Napóleon reformjaival létrehozott közigazgatási egység; *la Haute-Hongrie: Felvidék*, és nem *Felső-Magyarország*. A *comte* fordítása itt nem *gróf*, hanem *főispán*, ahogyan Rákóczi francia rangja (*comte de Saroch*) magyarul nem *Sáros grófja*, hanem *sárosi főispán* helyesen. Apróbb kifogások:

67. old. (és 72. old.): *Les dogmes de Calvin*: nem *Kálvin tana*, hanem *Kálvin dogmái* (pejoratív értelemben, minthogy Rákóczi katolikus hitű volt, és legfőjebb a janzenista tanok hatottak rá, de a kálvinizmus semmilyen formája nem volt kedves a szívének (feltehetőleg).

74. old. (Thökölyt) *Nikomédiába küldték*: téves, helyesen: *száműzték* (relégué);

70. old. *prudence pénétrante* nem *átfogó okosság* (?), hanem *mélyeség bölcsesség* (vallási értelemben); *fâcheux*: nem *gonosz*, hanem *kínos, kellemetlen*;

71. old. *faisaient des sorties*: nem *kirohantak sáncaimra*, hanem *gyakran portyáztak a sáncaim ellen* (a francia *imparfait* gyakorító jelentése miatt); *mon canon médiocre*: nem *középszerű ágyúim*, hanem *kis kaliberű ágyúm* (egyes számban!); *accusé d'intelligence*: nem: *azzal vádolták, hogy egyetért velünk*, hanem *azzal, hogy összejátsszik velünk*! Ez az apró nyelvi különbség háborúban

11 ■ Köztük értelemszerűen Köpeczi, R. Várkonyi és Benda.

12 ■ Pl. Kovács Ilona: Az írói szándék értelmezése Rákóczi műveiben. In: Hopp Lajos et al. (szerk.): *Irodalom, történelem, folklór*. Ethnica Alapítvány, Debrecen, 1992.; *Exil et littérature*. La période 1711–1735 dans l'œuvre de François II Rákóczi. *Cahiers d'Études Hongroises* (Paris). 1995. 7. szám, 20–28. old.

13 ■ Szinte bizonyos, hogy Vas a Thaly Kálmán nevének futó Thaly–Ráth-féle kiadott változatot (valójában L. GY. – Ráth – Thaly) használta, bízva a kuruckort ugyan jól ismerő, de gyakran önkényesen, a saját preconcepciói szerint magyarázó történész szakértelmében.

14 ■ Íme, néhány példa a sok kimaradt magyar szövegrészre, amelyeket úgy-ahogy bepótoltam a kritikai szövegben. A kurzívák a hiányokat jelzi:

A hágai kiadás 11. old. 5. sorában (a továbbiakban 11/5.):

11/5. ...et comme un péché ...a ceux que je rapporterai

11/6. le seul désir...lequel vient de vous

11/9. de vous glorifier et de vous exalter

12/1–2. la pensée hardie et téméraire

akár halálos ítéletet is jelenthet, mert egyetérteni még csak lehet, de az ellenséggel, itt a kurucokkal, összejátsszani labanc szemmel nézve főbenjáró véték, árulás!

72. old.: *la cause de si grands mouvements* nem *megismerni a nagy mozgalom okát*, hanem *tisztába jönni a felkelések kiváltó okaival*. A *grands mouvements* itt valójában nagy felfordulást, zűrzavart jelent, és itt a népi mozgalmakra utal, arra, hogy sokféle voltak spontán felkelések; *un rétablissement trop généreux* – ezúttal alapos félreolvasásról van szó, valaki *généreux*-nek olvasta a *généreux* melléknevet. Nem nagylelkű (túláságon is nagylelkű!) a jóvátétel, hanem *túl általános, nembeli*. A béketárgyalásokról lévén szó, azt jelenti, hogy nem konkrét kérdéseket oldottak meg, hanem túl elvont alapelveket javasoltak megoldás gyanánt a békeszerződés tervezetében.

A sort szinte minden oldalon fél tucat hasonló kifogással lehet folytatni.

A kihagyásokkal kapcsolatban is egyértelmű a helyzet, ha módszeresen összevetjük a hágai kiadását L. GY. fordításával és Vas szövegével.¹³ Szinte mindenütt ugyanazok a részek hiányoznak. Viszont itt is előfordul, hogy Vas István egy már javított szövegrészt rosszabbra módosított modernizálás közben! Azaz L. GY. után a későbbi „fordítók” egyike sem vette kézbe és követte szigorúan a hágai szöveget, bár Vas István néha belenézett, de korabeli francia szótárakat nem használt, sőt a félreértések számából ítélve, semmilyen szótárt nem forgatott. Kizárólag nyelvtudására és nyelvtérkére támaszkodott, ami forrásértékű történeti szövegeknél különösen kockázatos, mert még a jól ismert kifejezések is gyakran más értelemben szerepelnek.¹⁴

A *(de) ma criminelle superbe* kifejezés például L. GY.-nél „bűnös büszkeségem”, amit Vas István aztán „legfőbb vétkem”-re javított, ami arra utal, hogy nem ismerte a *superbe* (fr. fém.) (gőg, elbizakodottság) szó jelentését.

A kritikai kiadás változata kollektív fordítás, a lektorok és szerkesztők műve, és az egész szövegrész mindmáig megoldatlan. A magyar fordítás zűrzavara azonban nemcsak nyelvi problémáknak köszönhető, hanem

leginkább annak, hogy a szerző önosztorozó önkritikáját minden „fordító” enyhíteni próbálta. Rákóczi az Isteni Örök Igazság előtt emlékezik és készít mérleget, nem pedig diplomáciai szempontok szerint „magyarázza bizonyítványát”, ahogyan eddig mindenki (tévesen) felfogta az egész emlékiratot! Nem az apológia hangja ez, hanem őszinte, teljesen politikátlan (sőt mélységesen antipolitikus) megnyilvánulás!

AZ EMLÉKIRAT MINT VALLÁSOS MŰ

A mélyen vallásos alaphangot tehát eddig minden magyar változat eltorzította, de leginkább Thaly tüntette el. Eközben tompították a szöveg önosztorozó jellegét, viszont a katonai kifejezések szerepeltetésével megemelték Rákóczi hadainak színvonalát. Az első fordító és a későbbi átírók nyelvileg és visszamenőleg regularizálták a kuruc hadakat, bennük a talpasok folyton szétszéledő, elbitangoló¹⁵ csapataival! Az emlékezés janzenista, önmarcangoló jellegét pedig abból a téves meggyőződésből kiindulva nem vették észre, hogy az politikai propagandára szánt röpirat. Így keletkezett egy minden szempontból hamis legenda, amelyet azután Vas István a maga „meghatározó” Rákóczi-élménye és a demokratikus haladó hagyomány jegyében szőtt tovább.

Az alapvető félreértés-félremagyarázás súlyosbítja igazán az egymást követő magyar szövegek mérlegét: mivel sem lényegében, sem részleteiben nem jó egyik sem, kimondható, hogy Rákóczi emlékirata nem létezik magyarul. Hiába javítottuk sokan, az ilyen sokszerzős munka sosem hoz kielégítő eredményt. Nem érdemes tovább toldozni-foldozni (modernizálni vagy javítani) ezt a furcsa keverékszöveget. Végre le kellene valakinek fordítania a művet, igazi történeti és nyelvi tudás birtokában. Amúgy nem is a hágai kiadás, hanem már a kritikai kiadás filológiai helyreállított, történeti jegyzetekkel kísért szövegét. Bár még ez sem hozna igazi áttörést a Rákóczi-filológiában, és a közvélemény Rákóczi-képét sem alakítaná át mindaddig, amíg e művet politikai röpiratnak olvassák. Holott olyan lelkiismereti önvizsgálat, amely a sza-

badásharc valamennyi résztvevőjére kiterjeszti a kíméletlen vizsgálatot, és igen negatív eredményre jut, amit jól érzékeltet a Rákóczi által többször idézett bibliai motívum: „vak voltam, és világtalanokat vezettem.”

EPILOGUS

Rákóczi, a történeteket összegezve önmagát éppúgy vádolja, mint összes társát (a hadvezéreket és a közkatonákat) a vesztett csaták, a prédálások, a hibák és mulasztások, és végül a háború rossz kimenetele miatt. Minden politikai és diplomáciai szempontt semmibe vesz az őszinte bűnbánat jegyében. Ha még életében megjelent volna az emlékirat, a minden eddigi értelmező által feltételezett szándékkal szögesen ellentétes hatást váltott volna ki! Ki adott volna pénzt és fegyvert Európában egy olyan háború folytatására, amelyben tudatlanok vezetnek képtelen, részegeskedő kurucokat? Az emlékirat világosan tanúsítja, hogy Rákóczi tudta, vagy legalábbis a bujdosás alatt tudatosult benne, hogy katonai előképzettség és politikai-diplomáciai érzék híján nem volt igazán alkalmas a háború vezetésére. A harcok alatt nem volt idő ilyen elmélkedésre, és nem mindig jó döntéseket szült a kényszer. Nyilván ezért kellett például Károlynak Rákóczi háta mögött megkötnie a szatmári békét ahelyett, hogy maga a vezérlő fejedelem korábban és jobb békét alkudott volna ki. Később azonban,

15 ■ A francia szövegben az egyik leggyakrabban előforduló ige a *se débânder*, amit lehet *szétszéledni* értelemben fordítani, de valójában itt keményebb a jelentése: elbitangolni. A kontextus mindenütt egyértelmű: Rákóczi keservesen panaszkodik fegyelmetlen, részegeskedő, prédáló, szétbitangoló csapataira.

16 ■ Magyar Tudományos Akadémia kiadása, Bp., 1913.

17 ■ L. Ballagi Aladár támadását (*Az igazi Rákóczi*. Rényi Károly kiadása, Bp., 1916.) és Szekfű választát (*Mit vétettem én?: ki gyalázta Rákóczit?* Dick Manó kiadása, Bp., 1916.). A vita máig sem ült el teljesen, legutóbb Kőpeczi Béla állított össze egy kötetet Szekfű ellenében, de – paradox módon – az általa közölt levéltári források ezúttal is, az ő kimondott szándéka ellenére, Szekfű tételét igazolják: *A bujdosó Rákóczi*. Akadémiai, Bp., 1991.

18 ■ L. Kovács Ilona: *A szélhámos és a fejedelem (Casanova – Rákóczi párhuzam az önéletrészben)*. In uó: *Irodalmi dilettánsok*. Attraktor, Máriabesnyő, 2004. 89–112. old.

a száműzetésben Rákóczi alaposan megvonta a kedvező külpolitikai helyzetben kezdett, de később sok súlyos hibával terhelt katonai ellenállás mérlegét, és önmagára és több társára (például Bercsényire) nézve súlyosan terhelő megállapításokra jutott, amit az emlékirat francia szövege világosan tükröz. Ezt az értelmezést eddig egyedül Szekfű Gyula képviselte *A száműzött Rákóczival*,¹⁶ s bár csak a bujdosás időszakáról mert hasonló kijelentéseket tenni, minden óvatossága ellenére mégis nagy vihart kavart hitelesebb Rákóczi-képével.¹⁷

Az a gyakran hangoztatott (és Vasnál is hangsúlyos) érv, hogy hiszen franciául, a diplomácia nyelvén írta művét, végképp félrevezető. A XVIII. században nemcsak a diplomácia volt francia nyelvű, hanem a jó társaság, az arisztokraták közti érintkezés, az irodalom és mindenekelőtt az emlékezés is. Goldoni vagy Casanova szintén franciául írta meg emlékeit, holott egyikük sem tudott igazán jól ezen a nyelven.¹⁸ Lord Beckford, Jan Potocki (és társaik) regényeket, novellákat írtak franciául, és hosszan sorolhatnánk mindazokat, akik franciául művelték az irodalmat.

Vas István műve a magyartás munkájában egyáltalán nem használható. Ideje besorolni életművének egy kisebb, „Átírások” feliratú fiókjába, s egyben leszámolni a hamis legendával, amelynek köszönhetően többé-kevésbé tudatosan saját kora politikai előítéleteit és a Rákóczi-kor félreértését örököltette meg nyelvi eszközökkel ebben az átiratban. 1948-as „tanulmánya” és saját emlékezéseinek Rákócziról rajongó passzusai is új megvilágításba kerülnek. A legfontosabb mégis az, hogy hiteles, forrásértékű Rákóczi-emlékirat szülessen végre, és hogy Vas Rákóczi-szövegét és -képét, a romantikus szenvedélyű, „fürtös” fejű fejedelem látomását viszszaoroljuk a helyére, Vas István életművébe.